

Природа та ҐЕНЕЗА СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються чинники, умови та психологічні механізми, що обумовлюють прояви соціально-нормативної поведінки особистості. Аналізуються наукові підходи до природи та ґенези поведінки людини у соціально-нормативному вимірі. Досліджуються феноменологічні аспекти нормативного існування індивіда в соціумі та зроблено спробу побудувати ієрархічну модель соціальних норм, які впливають на його соціальну активність.

Ключові слова: норма, особистість, соціальна норма, соціально-нормативна поведінка.

В статье рассматриваются факторы, условия и психологические механизмы, которые обуславливают проявления социально-нормативного поведения личности. Анализируются научные подходы к природе и генезису поведения человека в социально-нормативном измерении. Исследуются феноменологические аспекты нормативного существования индивида в социуме и сделана попытка построения иерархической модели социальных норм, которые влияют на его социальную активность.

Ключевые слова: норма, личность, социальная норма, социально-нормативное поведение.

Постановка проблеми. Відомо, що соціально-нормативна поведінка має широкий спектр свого визначення. При цьому, здебільшого, її розуміння виходить із соціального контексту, у якому вона вивчається або інтерпретуються її складові (норма, соціальна норма, поведінка). Тому, соціально-нормативна поведінка, а разом із нею сфера суспільних вимог, виступає певною системою, яка у феноменологічному плані є проявом соціальних впливів або зовнішнього у відношенні до людини суспільного тиску.

Проте, зазначена проблема виявляє постійну актуальність, оскільки різні суспільства мають власне ставлення до суспільної нормовідповідності індивіда та його соціальної активності. Тому, ми вважаємо, що пошук загального знаменника «соціально-нормативної відповідності особистості» слід вести у площині соціально-психологічних координат, які утворюють певний феноменологічний простір її соціально-нормативного існування.

Аналіз наукових досліджень. Більшість вчених відрізняють норми буденної свідомості та кодифіковані норми, які у різних

сферах суспільних відносин утворюють свою специфікацію. У відповідності до неї науковці розглядають соціально-нормативну регламентацію соціальних відносин крізь призму моральних (С.Д. Максименко [8], Р.В. Павелків [13], L. Kohlberg [19] та ін.), етичних (І.С. Кон [5], Е. Фромм [15] та ін.), правових (В.М. Кудрявцев [6], Р. Блэкберн [3] й ін.), культурних (М. Мид [11], Дж. Фрезер [16] й ін.), політичних (М.І. Пірен [14], С. Московичі [12] й ін.), організаційних (В.П. Казміренко [4], R. Krachfeld [18] та ін.) та інших людських проявів. Дослідники зводять соціальні зв'язки, які впродовж тисячолітньої історії людства викристалізовувалися у певні конструкти людської психіки, до категорії моральної, етичної, культурної, правової, політичної, професійної свідомості та самосвідомості.

Водночас, звертає на себе увагу й те, що дані прояви свідомості здебільшого повторюють одна іншу як за своєю структурою, так і за своїми проявами (спрямованістю, функціональністю, регуляцією). Так, наприклад, вказується на те, що моральна вимога має зовнішню форму й внутрішній зміст. У зовнішній формі фіксується вказівка вести себе певним чином, діяти за певною логікою. Внутрішній зміст має в собі прямо не сформульовану вимогу співтворчості. Завдяки цій особливості нібито вимога може сприйматися людиною як власна ідея, позиція, що народжена її свідомістю [11].

Проте, і правова вимога визначається аналогічним чином. Як зазначають дослідники, зовнішня форма правової вимоги втілена у правових актах, які вказують як діяти у тій або іншій ситуації. Внутрішній зміст полягає у згоді людини вчиняти певним правовим чином, оскільки це є правильним і вважається нею, що це був власний, гідний вчинок, а не вчинок під дією зовнішнього тиску [5].

Більшість дослідників погоджуються у тому, що моральне та правове знаходяться у постійній взаємодії й впливають одне на одного [5; 8; 9; 11; 14]. Так, правове не повинне перешкоджати моральному і правові норми повинні відповідати вимогам моралі. Моральне вимагає, щоб усі правові аспекти юридичної діяльності вирішувалися з урахуванням його принципів. Тобто, мораль повинна бути актуальною при розгляді як власно правових норм, так і їхньої інституалізації.

Вплив норм моралі на реалізацію норм права у практичній площині здійснюється на підставі оцінок та їхнього сприйняття особистістю. При цьому, норми права розглядаються з точки зору моральних норм, які домінують у суспільстві. Особливо це

стосується тих норм, які вміщують у себе оціночні поняття. Тобто справедливе, обґрунтоване та виважене юридичне рішення – це передусім рішення моральне.

Норми права також сприяють ствердженню норм моралі. Так, ст. 21 Конституції України наголошує: «Усі люди вільні та рівні у своїх гідності та правах». А, окремі норми права захищають моральні цінності (репутацію, гідність, добре ім'я й т. ін.). Разом із цим, сутність моральної свідомості полягає в тому, що відбувається зняття суперечностей між суб'єктом і об'єктом, загальне не протиставляється особистому, а особисте – загальному.

Власне моральні та правові дії мають ототожені прояви. Наприклад, як зазначає І.Д. Бех, моральна норма «перетворюється на змістовну складову образу «Я», особистісну цінність, якщо вона (норма), по-перше, емоційно переживається самим вихованцем, і, по-друге, своєчасно підкріплюється вихователем за допомогою таких виховних засобів, як похвала, підтримка, акцентування успіху» [2].

У цьому сенсі Р.В. Павелків [13] зазначає, що моральна дія – це дія за переконанням. Тобто людина повинна виконувати моральні вимоги не через те, що цього вимагає суспільство, а тому, що вона усвідомлює цю необхідність і діє вільно. Але моральні вимоги не з'явилися на рівному місці. Вони також були сформульовані людством, тобто є вимогами історії суспільства.

У той же час справжній правовий вчинок – це усвідомлені дії, за яких відбувається продукування інтеріоризованих конструктів правового характеру. Правова дія – це те, що очікується суспільством. Але очікується і моральна дія, за яку людина завжди несе відповідальність. Проте й за інші соціальні вчинки (правові, релігійні, етичні, політичні) людина змушена відповідати.

Відомо, що моральні норми дитина не запам'ятовує, а здебільшого інтеріоризує. Але те ж саме відбувається і відносно усіх інших соціальних норм. У юридичній психології навіть існує поняття «інтерналізації», тобто присвоєння особистістю власне соціальних норм.

Моральна самосвідомість не дається людині від народження. Як зазначають дослідники, вищі регулюючі системи, до яких вона належить, формується і розвивається в процесі соціалізації – засвоєння і перетворення індивідом соціально-культурного досвіду [11]. Проте, і правова самосвідомість (індивідуальна правосвідомість) спрямована на оцінку нормовідповідності власної поведінки, сформованості та пряву правових якостей.

Академік С.Д. Максименко стверджує, що світ соціального зовсім не протиставляється людині, як це розуміють дехто з теоретиків. Він обволікає та запрошує. І далі: «Людина не є закинутою у світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово увесь світ, у тому числі і той, який ще не є актуальним. Такою людина стає завдяки зустрічі з соціальним світом. Останній існує у трьох основних формах – інші люди, взаємовідносини між людьми та предметами культури як особлива форма опредмечування – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (з початку, переважно, біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину проявляти себе та разом із цим – присвоювати соціальне оточення, переводячи його у своє ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація)» [7, с. 42-43].

Отже, визначаючи моральну свідомість як одну з форм суспільної свідомості, яка відтворює особливості суспільного буття, рівень розвитку міжлюдських відносин, а нормативну (правову) свідомість – як усвідомлення системи соціальних (правових) норм, еталонів поведінки нормативно-обов'язкового характеру, можна стверджувати, що соціально-нормативна свідомість є дещо більшою за моральну та нормативно-правову, оскільки поглинає усі сфери суспільної свідомості, які відповідають за прояви певних алгоритмів поведінки особистості у системі суспільно-нормативних координат. Більше того, моральне, правове, взагалі нормативне, тільки тоді буде сприйнято людиною, коли знайде справжній психологічний відгук. До речі, ще Платон зазначав, що закон зобов'язаний не тільки керувати, але й переконувати.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Оскільки норма виступає не лише як об'єктивне, але і як суб'єктивне явище, не лише як елемент соціальної практики, але і як елемент свідомості, то психологічне розуміння природи морального, правового і власне нормативного буде полягати у визначенні механізмів їхньої регуляції. Так, моральна норма виступає неконституційним механізмом регуляції поведінки людей, а правова норма – конституційним. На підставі цього можна стверджувати, що взагалі соціально-нормативна регуляція вміщує в себе як перше, так і друге. Друге є проявом першого, і між ними існує системний функціональний зв'язок.

Отже, ми вважаємо, що системний функціональний зв'язок між кодифікованими та не кодифікованими соціальними нормами може бути представлений за аналогією ієрархії потреб А. Маслоу [9]. Наглядно такий зв'язок представлений на рис. 1.

Рис. 1. Ієрархія соціальних норм у суспільному житті

Моральні норми складають фундамент соціально-нормативної системи як суспільства, так і особистості. Саме вони є первинними, ґрунтовними проявами певних, соціальних традицій, які закріпилися у суспільній свідомості ... ще в давні часи.

Резидуальні норми, неформальні та формальні групові правила поведінки, як відомо, визначають ступінь конвенційності людей з різних соціальних груп, як стійких, так і ситуаційних. Ці норми мають найрізноманітніші прояви: етичні, культурні, професійні, політичні тощо. І саме ці норми надають «натхнення» наступному щаблю соціально-нормативної системи.

Правові норми (П. н.) – кодифіковані, державно-санкціоновані соціальні норми, які обумовлені наявністю моральних і резидуальних норм-цінностей та які забезпечують прояви соціально-нокорисної поведінки усіх членів суспільства й соціальних груп. Їх дуже багато, більше ніж моральних та резидуальних разом узятих. Проте, вони дуже мінливі й значно залежать від соціальної кон'юнктури. Більше того, правові норми (закони) люди навчилися обходити і зневажати. Моральні приписи, навпаки, не можна купити, хоча ними можна знехтувати.

Водночас, соціально-нормативна поведінка перш за все формується на підставі традицій та устоїв, які домінують у даному суспільстві. Як казали стародавні: «Люди шанують ті закони, які охороняють народні святині». Тому, якщо соціальне середовище не утворює необхідних умов (спадкоємність) для реалізації соціальних норм, вони здебільшого залишаються незатребуваними.

Слід зазначити, що формою вияву моральної норми є не правило зовнішньої діяльності, а імперативна вимога, яку людина

повинна враховувати при досягненні певної мети. Проте, те ж саме можна стверджувати і відносно правової, етичної, культурної норми. У всіх цих нормах відтворюється потреба людини і суспільства не в межах конкретно визначеного часового і просторового континууму (соціальної ситуації), а відносно довготривалого соціально-історичного контексту. Але, загальне зауваження, яке виникає у зв'язку з цим, полягає у тому, що саме поняття «норми» треба розуміти тільки як міру, еталон, взірець, на який потрібно рівнятися. На думку вчених, моральні норми регулюють ставлення людей до «абсолюту», співвідносять поведінку людини з принципами, еталонами, ідеалами і ці «абсолюти», перш за все, виявляються через категорію добра й зла.

Дещо інше виявляється у розумінні поняття «норми», коли поведінку особистості, значною мірою, ми пробуємо визначити через її соціальну роль. Як зазначає український вчений-психолог Г.О. Балл, між особистістю і тією роллю, яку вона виконує може існувати значна дистанція. Вчений стверджує: «Заслугують на повагу люди, які відмовляються виконувати морально неприйнятні для них ролі. Водночас у багатьох випадках краща лінія поведінки полягає в тому, щоб залишитися на своєму місці і максимально можливою мірою вшляхетнити, гуманізувати виконувану роль» [1, с. 40]. У цьому випадку поняття «норми» може розглядатися як функціональний оптимум і навіть як ефективна форма пристосування до умов соціального середовища. З даною думкою може погодитися значна кількість науковців, особливо тих, які займаються вивченням проблеми віктимної (від лат. *victima* – жива істота, яку приносили в жертву богу, жертва) поведінки особистості [8].

У реальному житті людини завжди існує вибір між тим, яким бути і чому бути саме таким, а не іншим. Цей вибір обумовлений двома чинниками – внутрішніми особистісними особливостями та зовнішніми середовищними обставинами. Але, як і перший, так і другий спрямовуються лише на одне – виживання людини. Тобто, вони підкорені такому феномену, як інстинкт самозбереження.

Вондораз, знання норми сприяє тому, що будь-які соціальні норми перетворюються у норми особистісні. Саме такий їх характер змушує індивіда діяти певним нормативним чином, не на підставі зовнішнього тиску, а на підставі власних переконань. Проте у дотриманні соціальних норм ми спостерігаємо діалектичне поєднання зовнішнього примусу й особистісної свободи.

Зазначимо, що свобода – це стан людини, який виникає в результаті самовизначення – побудови такого ставлення до меж простору своїх віртуальних можливостей або зміни цих меж, за якими переборюється перешкода самореалізації. «Людина свободна, коли при зіткненні з перешкодою у значимій діяльності усвідомлюється протиріччя та діє за внутрішньою згодою у відповідності з прийнятими у суспільстві нормами, правами, законами – у відповідності з обов’язком, відповідальністю» [6, с. 196]. При цьому, необхідною умовою досягнення свободи виступає звернення людини до себе. Тобто, мова йде про рефлексію, яка повернута на протиріччя, яке виникає у ситуації усвідомлення перешкод у власній діяльності та заважає самоактуалізації. Як відомо, самоактуалізація є прагненням людини до самоздійснення, тобто, стати тим, ким вона може бути.

Генеza соціально-нормативної поведінки пов’язана з розвитком особистості, її самосвідомості, а, протидія соціальним нормам, їхня ревізія та власне розвиток пов’язані з вирішенням особистісних проблем. І тому самосвідомість особистості власне й визначає її соціально-нормативну позицію. Така позиція може бути індивідуалістичною (я так вважаю), приєднання до позиції оточуючих (я згоден з іншими – колективістська, групова) та амбівалентного ставлення (мені все однаково).

Проте, зрозуміти поведінку особистості – це зрозуміти її стійкі мотиви, ціннісні переконання та поведінкові стереотипи. Як зазначають дослідники, з часом, коли дії, що систематично повторюються призводять до бажаних результатів, у людини виникає стереотипізований особистісно-операціональний механізм запуску її поведінкової активності у певних «пускових» ситуаціях [16].

Треба зазначити й те, що контроль з боку свідомості при стереотипізації реакцій згортається (втрачається роль раціональних конструктів) і ведуча оціночна функція переходить до емотивно-генералізованих механізмів. Так «запускається» будь яка норма, але соціально-нормативна поведінка як суспільно-психологічний феномен може бути розглянута тільки на підставі узагальнення всіх зазначених нормативних проявів, оскільки саме соціальні норми виступають ключовими елементами даного феномена. У всіх інших випадках, які дають можливість розглянути нормативні прояви особистості диференційовано, ми постійно зіштовхуємося з таким явищем, як біфуркація (роздвоєння на бажане і не бажане) і не вбачаємо загального прояву цього складного феномену. На підставі цього вважаємо, що соціально-нормативну поведінку необхідно розглядати як певну сукупність норматив-

них проявів особистості, відносно того соціального середовища, в якому вони (нормативні прояви) здійснюються.

На підставі вищевикладеного ми можемо зробити такі **висновки**.

1. Соціально-нормативна поведінка здебільшого розглядається як така, що властива особистості, яка включена у систему соціально-нормативних відносин. Вона має різні прояви і різні визначення, а також свою внутрішню диференціацію, яка полягає у розмежуванні за ступенем її значущості та в залежності від мотивів, що її обумовлюють.

2. Соціально-нормативна поведінка особистості – це її активність у соціально-нормативній площині існування, яку обумовлює взаємодія чисельних чинників, певних умов і психологічних механізмів регуляції. Основними детермінантами соціально-нормативної поведінки особистості є: вольова регуляція діяльності, в єдності та взаємодії інтелектуальних, моторно-виконавчих та емоційно-оцінюваних процесів; моральна активність; моральні норми особистості та її найближчого середовища, які тотожні загальносуспільним; наявність в особистості певної ціннісно-нормативної системи, яка відповідає потребам суспільства; пристосування свідомості людини до суспільних умов, що знаходить своє відтворення в процесі соціалізації.

3. Соціально-нормативна поведінка не є чимось універсальним. Завдяки тому, що норми постійно змінюються, люди змушені до них пристосовуватись, але настільки, наскільки дозволяють це зробити їхні особисті потреби та соціальний стан, у якому вони знаходяться.

Список використаних джерел

1. Балл Г. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки / Георгій Балл // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 61-67.
2. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех – К.: Либідь, 2003. – 227 с.
3. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Ричард Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.
4. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций / В.П. Казмиренко. – К. : Издание МЗУУП, 1993. – 384 с.
5. Кон И.С. Дружба. Этико-психологический очерк / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1987. – 350 с.

6. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества / В.Н. Кудрявцев. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.
7. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика / Е.И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с. – (Серия «Учебное пособие»).
8. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
9. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 1008 с. – (Справочник практического психолога).
10. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2007. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
11. Мид М. Культура и мир детства / Маргарад Мид. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
12. Московичи С. Социальная психология / Серж Московичи [пер. с фр.] – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
13. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [Монографія] / Р.В. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.
14. Пірен М. Єдність тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості / Марія Пірен // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С. 94-102.
15. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1990. – 376 с.
16. Фрэйзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэйзер. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.
17. Хомманс Дж. Социальное поведение как обмен / Джон Хомманс // Современная зарубежная социальная психология: [Тексты]. – М., 1984. – С. 82-92.
18. Crutchfield R.S. Conformity and character / R.S. Crutchfield. – American Psychologist, 1955. – V.10. – P. 191-228.
19. Kohlberg L. The psychology of moral development / L. Kohlberg – N.Y. : Harper & Row, 1981. – P. 37-45.

This article explores the factors, conditions and psychological mechanisms that give rise to manifestations of social and normative behaviour. It explores scientific approaches to nature and human behavior in the socio-legal dimension. It reviews phenomenological aspects of existence are normative in society and that individual's attempt to build a hierarchical model of social norms that affect their social activity.

Keywords: norm, personality, social norm, social and normative behaviour.

Отримано: 21.10.2012 р.